

Presentació. El diàleg, entre la tragèdia i la filosofia

Maite Clavo, Jaume Pòrtulas

Plató és autor d'uns *Diàlegs* fonamentals en la història d'allò que abans s'anomenava «la nostra» cultura, la cultura d'Occident; no hi deu haver ningú que ignori aquesta dada bàsica, elemental; i potser per això mateix pot semblar sorprenent que calgui reblar-ho. Ara bé, el fet de preguntar-se amb calma per quins motius el primer monument filosòfic que reconeixem —en part, almenys— com a «nostre» adopta la forma dialògica **no** constitueix cap platitud anacrònica, si es fa amb cura, ni mereix un encongiment d'espatlles com a tota resposta. La pregunta en qüestió només resultaria estúpida si volia implicar —però és cert que això ha passat moltes vegades— que la forma del «Tractat» és *congenítament, intrínsecament*, més adequada a la reflexió filosòfica que no el diàleg socràtico-platònic; si s'oblidava, volem dir, que la *Crítica de la Raó pura*, l'*Ètica* de Spinoza o bé la *Fenomenologia de l'Esperit*, per posar uns exemples a l'atzar, adopten formats tan convencionals, i tan històricament condicionats, com el *Fedó* o el *Fedre*. En canvi, la pregunta esdevé punyent quan es recorda què era el Diàleg, per a Plató i els seus contemporanis, abans que qualsevol altra cosa: una de les formes bàsiques del Teatre. Enemic aferrissat del teatre, Plató (com recordarà emfàticament Nietzsche) volgué portar-li la guerra al seu mateix terreny. I per què, en definitiva?

Per intentar donar respostes a algunes d'aquestes qüestions —força tradicionals, per un altre costat— un grup reduït de professors de la Universitat de Barcelona, aplegats alhora entorn de la Societat Catalana d'Estudis Clàssics i del Departament de Filologia Grega, decidiren d'organitzar unes Jornades que reunissin hel·lenistes, filòsofs i experts en el fenomen teatral; també van decidir de convocar un parell de col·legues del Departament de Ciències de l'Antiguitat de la Universitat de Pavia, amb el qual hom manté de fa temps relacions molt cordials. La impulsora del projecte fou, des de bon començament, la doctora Maite Clavo. La trobada s'inseria en una línia de treball ja tradicional en el Departament, on fa temps que hom malda per compaginar

la tasca més pròpiament filològica amb la voluntat de teoritzar sobre les formes de recepció i d'interpretació dels textos. Sembla obvi que l'excessiva parcel·lació dels sabers sobre el món antic constitueix un obstacle gravíssim per a comprendre adequadament fenòmens tan complexos com, per exemple, la producció dramàtica grega dels segles V i IV aC. Aleshores, trobades com la que ara presentem tenen la intenció de pal·liar, en la mesura del possible, la incomunicació entre els estudiosos que, des de la perspectiva aïllada de llurs especialitats respectives, s'atansen a uns mateixos textos, es fan preguntes similars —i sovint arriben a respostes dràsticament divergents¹.

Així doncs, hom ha triat, aquesta vegada, d'aproximar-se a una de les formes més característiques del discurs dramàtic, probablement la que ho és més: el diàleg. No fa pas gaires anys (tot i que hi ha alguns antecedents força més antics) que la lectura de Plató es va obrir a noves possibilitats hermenèutiques gràcies a l'estudi del caràcter dramàtic dels *Diàlegs* i de la seva relació amb el teatre atenès del segle V. Ara ens hem proposat de debatre, des de disciplines i línies teòriques diverses, a propòsit d'aquesta forma dialògica que és comuna al teatre i a la filosofia. El diàleg consisteix, de manera elemental, en un discurs de dos, tant si aquests dos cooperen com si s'enfronten l'un a l'altre; i, tant si els subjectes de les veus són uns quants com si és un de sol (dissociat en personatges o en conversa amb ell mateix), resulta determinant que procedeixi per mitjà de l'alternança, la interacció o l'intercanvi. Un *logos* mòbil i d'autoria múltiple, susceptible d'errar el sentit o d'ésser desviat: incerteses subjacents a l'estratègia argumental del drama teatral o del drama socràtic. Debatem la seva intervenció en processos de deconstrucció, d'investigació o de seducció, tot mirant de posar de manifest el deute que té el diàleg literari envers les pràctiques verbals del sistema polític atenès. Ens servirà de punt de partida una remarca colpidora de Nicole Loraux² en el sentit que el diàleg —o almenys el diàleg socràtic, en qualsevol cas— constitueix una forma del *logos* violenta i tirànica, per contrast amb el discurs retòric, de caràcter més «democràtic». Aquesta remarca ens serveix de repte i, sobretot, de revulsiu contra la inèrcia de considerar innocent la paraula «diàleg»: ens convida, en qualsevol cas, a prolongar les reflexions sobre el tema. Tal com ho analitza M. Clavo al llarg de la seva ponència, Plató sap falsejar tan bé el seu joc que l'*elenkhos* socràtic (el joc dialèctic, de breus preguntes i respostes) conforma un discurs profundament **autoritari** (d'una violència latent), enfront del discurs *seguit* dels sofistes —que, tanmateix, és injustament titllat d'autoritari, quan, en rea-

1. El curs que el Departament de Filologia Grega de la UB va programar l'any 2000 sobre «Teatre grec: perspectives contemporànies» i el simposi de 2003 a la Societat Catalana d'Estudis Clàssics sobre «Filosofia, poètica i teatre» ja responien a aquest mateix propòsit d'intercanviar i creuar mirades diferents sobre uns mateixos temes. El Simposi de 2003 va centrar-se, de fet, en la producció post-aristotèlica i en la perspectiva filosòfica del drama.
2. La hi vàrem sentir per primera vegada al llarg d'una xerrada, a Barcelona, en el marc d'una Acció Integrada entre el Departament de Filologia Grega i la parisenca École d'Hautes Études en Sciences Sociales. Més endavant, trobà forma definitiva a N. LORAUX, «L'équité sans équilibre du dialogue» dins *Figures de l'intellectuel en Grèce ancienne*, a cura de N. LORAUX i C. MIRALLES, Belin, París 1998, pp. 261-94.

litat, s'obre, s'arrisca davant del contradictori infinitament més que la dialèctica socràtica, intolerant i inflexible. Confrontem el testimoni de la tragèdia, a favor d'una retòrica no escrita del diàleg judicial, amb diversos passatges platònics on l'*elenkhos* socràtic és emprat com un recurs paròdic en l'escenificació de situacions dialogals.

Formulem ara algunes de les premisses que orienten, del començament al final, el nostre Col·loqui i els seus debats. En primer lloc, és clar que parlem de diàlegs «literaris» (emprant el terme en un sentit amplíssim) —no pas de diàlegs en sentit literal. Són obra d'uns autors determinats i, per tant, en definitiva, són monòlegs; més ben dit, són un discurs que es fragmenta en veus distintes, sempre davant d'un públic. Aquesta mateixa fragmentació dialògica constitueix el nucli, el cor, dels diferents gèneres dramàtics: s'hi conjuguen ficció, actualitat, memòria, d'acord amb els registres específics de cada un d'ells. Resulta, per altra banda, que un nombre molt significatiu d'estudiosos platònics contemporanis accepten la necessitat de reorientar la lectura dels *Diàlegs* en funció de la seva estructura dramàtica o, com a mínim, fent-hi sovint referència; i ens exhorten a no oblidar *mai* que són obres de *ficció* i no, de cap manera, transcripcions minucioses i fidedignes de converses que tingueren lloc realment. A l'autor li toca, és clar, d'assumir una sèrie de posicions, d'opcions, davant del llegat que li ha pervingut, però que pot modificar amb una llibertat relativa. Pensem, per exemple, en el «problema Sòcrates»: heroi còmic (o més aviat còmico-seriós) d'uns debats que reflecteixen l'apassionada rivalitat de les diferents teories sobre el *logos* que es disputen el terreny a l'Atenes del segle V aC. Pensem també en el sistema autoreferencial dels discursos dels diferents interlocutors platònics —un recurs que també és freqüent en la comèdia i en el drama satíric. L'ús dramàtic del diàleg comporta, en totes les formes teatrals, una específica reflexió sobre el llenguatge: en la tragèdia, perquè sovint s'hi dibuixen, entre els meandres de la trama, els efectes de la incomprensió lingüística, i tota la impotència dels homes enfront de l'ambigüitat de les paraules. Que n'hi hagi prou d'evocar aquells famosos *agônes* euripidis on el personatges no arriben mai a capir-se, no tant per mala voluntat genuïna com perquè el llenguatge es mostra del tot incapaç de contribuir a una aproximació de les posicions en conflicte. Per la seva banda, la comèdia sap explotar perfectament els efectes còmics de l'equívoc; i el drama satíric desenvolupa a fons els recursos de la intertextualitat. Però és que també, en els *Diàlegs*, aquests riscos i plaers —de sentit incert— que dimanen de la relació mòbil i variable de les paraules amb els seus referents reals constitueixen la matèria primera i imprescindible del mètode deconstructiu socràtico-platònic.

Tota aquesta problemàtica ens obliga a tenir constantment en compte, doncs, que, en el llarg i complicat procés de literaturització de la cultura grega, els *Diàlegs* platònics se situen just en la intersecció entre oralitat i escriptura; per tant, cal considerar-los en relació amb un abans i un després. Llavors, si, tal com Plató postula alguna vegada, paraula i pensament (*logos kai dianoia*) venen a ésser, al capdavant, la mateixa cosa, de debò resulta que la **forma** del diàleg vehicula, per ella mateixa, i de manera privilegiada, alguna mena de

pensament? Fins a quin punt el diàleg encarna una posició antidemocràtica, com apuntava Nicole Loraux? O bé el diàleg, en si, no és altra cosa que una forma de persuasió, de *peithô*, entre moltes d'altres, tal com es podria deduir de la seva presència constant en el teatre? En aquest darrer cas, seria només una forma retòrica amb uns mecanismes persuasius que malden per englobar l'altre en l'argumentació. Que ho faci de manera tramposa, falaç, o no —aquesta és una qüestió que certament es planteja, *però no d'entrada*.

* * * * *

Ara convé que, sense entrar (òbviament!) en el contingut concret dels textos que vénen a continuació, indiquem de quina manera s'integren en el conjunt —almenys des de la perspectiva dels organitzadors— les contribucions d'aquells participants que no formen part del nostre Departament de Filologia Grega: els col·legues italians, els homes de teatre, els filòsofs.

Un factor molt important per a la cristallització d'aquest Col·loqui l'ha constituït el contacte sovintejat amb el Dipartimento di Scienze dell'Antichità de la Universitat de Pavia, al qual pertanyen les professores Anna Beltrametti i Patrizia Pinotti, i amb el seu Centro di ricerche sul teatro antico. La seva aproximació a Plató assumeix una sèrie de postulats de la teoria de la literatura, i veuen els *Diàlegs* com un gènere literari a mig camí entre el teatre del segle V i les estructures formals de la novel·la³. En la contribució que ve més endavant, A. Beltrametti mira d'explorar de quines maneres determinats gèneres «seriosos» poden obrir-se a diferents modalitats del «còmic» —des de la rialla a la ironia, des de la incongruència a la irrissió; així, analitza les sortides «còmiques» dels darrers drames euripidis. Per altra banda, també retenen el seu interès els modes aristofanescos a Plató, per a verificar-ne la solidaritat de motius, temes, situacions: aquesta mena d'*obertures* són força més freqüents del que hom podria imaginar *a priori*, en determinats diàlegs. La professora Beltrametti ofereix tot un ventall d'hipòtesis per a justificar aquestes aparents «anomalies»: des de la hipòtesi «dèbil» del recurs a la comicitat com un procediment retòric per a revitalitzar un gènere en crisi (com sens dubte ho era la tragèdia a les acaballes del segle V aC.), fins arribar a altres propostes més arriscades, però molt més estimulants; per exemple, la d'una comicitat «desacralitzadora» que ataca les tradicions i pseudo-veritats heretades i que hom no sol posar mai a prova, passant pel còmic com a màscara de certes veritats alternatives, perilloses. Per la seva banda, P. Pinotti ens definia així (*per litteras*) les intencions i l'abast de la seva comunicació⁴: «El meu treball forma part d'un projecte de recerca, iniciat ja fa temps, a propòsit de la posició i el rol que la forma “diàleg” ha tingut al llarg del dilatat procés de formació del gènere “novel·la”. Partint d'una intuïció tan brillant com indemostrada del

3. De manera simultània, llur «Laboratorio teatrale» esmerça temps i esforç en el treball dramàtic; han posat en escena una llibèrrima versió dramatitzada de la *República* de Plató.

4. Malauradament no ha estat possible d'incloure-la en aquesta publicació.

jove Nietzsche, el qual, en el capítol xiv de l'*Origen de la Tragèdia*, atribuïa al diàleg platònic (producte paradoxal de l'absorció d'una paraula "mimètica", poètica i teatral, que, en l'àmbit teòric, Plató mateix rebutjava) un rol intermediari entre teatre i novel·la, pretenc comprovar *com i per què* el diàleg platònic s'inscriu en la línia discontinua de l'experimentació que acompanya aquella transformació de les formes simbòliques que nosaltres solem designar com "la naixença d'un nou gènere". Es tractaria de "veure" el canvi literari en acció, com a reacció o resposta a problemes nous plantejats per les transformacions històriques...».

* * * * *

Resultarà bastant obvi per a tothom (per bé que, de vegades, tots ens n'oblidem) que atansar-se a un text per a mostrar-lo en un teatre suscita observacions, preguntes, perplexitats, que els simples lectors no perceben de la mateixa manera. Nosaltres n'érem ben conscients; i per això hom sol·licità a Joan Casas, professor a l'Institut del Teatre, traductor amb una dilatada trajectòria i responsable de molts muntatges i adaptacions teatrals, que ens fes partíceps d'algunes de les seves moltes experiències, guanyades a pols al llarg d'anys i panys de dedicació al teatre. És lògic que, com a hel·lenistes, una ens frapés més que les altres: la seva intervenció en el muntatge teatral del *Banquet* platònic portat a terme, ja fa força anys, per Iago Pericot; per un afortunat atzar, se'n podia veure molta documentació (fotografies, cartells, *vídeos*, etc.), a l'exposició que La Virreina consagrava a Iago Pericot precisament aquells dies.

Finalment, com que teníem notícia de la intensa activitat del Grup d'Estudis sobre el Platonisme que s'aplega precisament a l'IEC, sota l'aixopluc de la Societat Catalana de Filosofia, grup en el qual s'integren, entre altres, Jordi Sales, J. Montserrat i A. Bosch-Veciana, demanàrem al doctor Bosch-Veciana, professor de Filosofia antiga a la Universitat Ramon Llull, d'intervenir en el Col·loqui. Ell fou el primer a parlar. Sintetitzant els resultats de la seva Tesi doctoral, fa poc publicada⁵, va analitzar l'escenificació d'una *synousia* en alguns diàlegs socràtics de Plató, particularment en el *Lisis*. La *synousia* fou compresa per Plató com la manera de fer i de ser de la filosofia: és en la *trobada amb l'altre* que la filosofia mostra la seva veritat. La manera de captar-se dialogalment de Sòcrates amb els altres (particularment amb els adolescents) deixà una empremta pregona en la manera d'entendre la filosofia per part de tots els antics.

* * * * *

Arribats en aquest punt, més aviat s'hauria de considerar una impertinència per part nostra que em permetéssim d'esbossar unes conclusions del Col·lo-

5. Antoni BOSCH-VECIANA, *Amistat i Unitat en el Lisis de Plató. El Lisis com a narració d'una synousia dialogal socràtica*, Barcelonesa d'Edicions, Barcelona 2003, 465 pp.

qui —tot i que no ens en falten pas les ganes— just aquí, a la Presentació. Ens limitarem a un parell de remarques, per bé que en un to més aviat subjectiu. En primer lloc, pensem que el col·loqui patí d'una certa dispersió. Encara que no fou de cap manera la típica trobada on cascú va a perbocar el seu paper, sovint sense ni tan sols quedar-se per escoltar els dels altres, i els nivells de freqüentació, riquesa i intensitat dels debats foren molt superiors als habituals (aquest és un acompliment del qual tots els participants es mostraren particularment orgullosos), no hi ha dubte que, en aquest terreny, queda molt de camp per córrer, i molt a perfeccionar. També ens sentim satisfets de la bona imbricació que, en termes generals, es produí entre el discurs especulatiu, teòric, i l'anàlisi filològica pràctica. Van haver-hi, com és natural, especulacions abstractes, al costat de la discussió de textos concrets (i textos «canònics», en general: Èsquil, Eurípides, Plató...); però no sabem percebre que la combinació degenerés en dissonàncies greus, i molt menys en una cacofonia. I, finalment, quelcom que sí que cal apuntar com un dèficit: la presència de gent de teatre, al costat dels filòlegs i dels filòsofs, fou altament insuficient. Si hem de tirar endavant la tasca, caldria tenir aquesta deficiència en compte i, en el futur, mirar d'esmenar-la com fos.